



www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi



ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Abay Kunanbay'ın İnsan, Toplum ve Ahlâk Üzerine Düşünceleri

Abay Kunanbay's Thoughts on the Human, Society and Morality

Mehmet Fatih Kalın*

Abstract: Abay Kunanbay is a significant thinker in preserving the cultural identity of the Kazakh people and promoting the moral values of society. His philosophy emphasizes that humans should be viewed not only as biological beings but also as emotional, mental, and moral ones. Abay believes that human nature, shaped by internal conflicts and external factors, must be balanced through continuous inner struggle and spiritual growth. This balance is achieved through knowledge, virtue, and morality in the pursuit of moral perfection and a meaningful life. Education plays a central role in his philosophy, as Abay argues that ignorance and laziness degrade a person, and proper education is essential for both individual and social development. Abay also stresses the importance of traditional culture and national values in fostering social cohesion. He advocates for the moral and cultural development of individuals by educating and raising societal awareness. Abay's moral philosophy calls for moderation and balance, urging people to avoid extremes in emotions such as joy and sadness. He argues that morality is not just an individual pursuit but a social consciousness, where proper education and self-confidence are crucial for moral growth. In Abay's view, the perfect person is knowledgeable, educated, virtuous, and beneficial to society. The harmony between the mind, will, and heart is vital, with the heart as the foundation of morality. Abay criticizes societal flaws such as laziness, theft, and the excessive pursuit of wealth, urging his people to work, seek knowledge, and live honestly. His philosophy prioritizes education, virtue, and social awareness for the moral development of individuals and society, and he calls for social change to strengthen Kazakh cultural identity, promote independence, and uphold values like freedom, justice, and equality.

Structured Abstract: Abay Kunanbay, a poet, writer and philosopher, is considered one of the important building blocks of the Kazakh enlightenment. He developed ideas to raise the consciousness of his people, who were backward in terms of culture and education in his time, and to understand the principles that would lead to the development of his country. Abay considers man to be a being composed of matter and spirit, the soul is the main thing, and it is important for a person to strive for goals that will ennoble him spiritually. The philosopher, who thinks that science and morality should be prioritized in order not to lag behind other societies and to develop, tries to put forward an interpretation of Turkish culture fused with Islamic belief. He advocates the reappraisal of tradition according to the age; the survival of old cultural elements that are moral, conscientious and in accordance with human dignity, as well as the abandonment of some wrong and flawed understandings that have settled in the public. Abay mentions negative behavior patterns such as idleness, laziness, self-interest, lying, hypocrisy, sycophancy as the main examples of moral degeneration in society,

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences

ORCID 0000-0002-5537-0469

mfkalin@kastamonu.edu.tr

Cite as/ Atıf: Kalın, M. F. (2025). Abay Kunanbay'ın insan, toplum ve ahlâk üzerine düşünceleri. *Turkish Studies - Religion*, 20(1), 83-96. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.79004>

Received/Geliş: 25 October/Ekim 2024

Accepted/Kabul: 20 March/Mart 2025

Published/Yayın: 25 March/Mart 2025

Checked by plagiarism software



and states that the most important qualities that make human beings superior are reason, knowledge, decency and good manners.

In his work known as *Black Lyrics*, Abay analyzes the meaning of life and the passing time. The thinker complains that his life is filled with a series of problems, worries and anxieties, and questions his future. Abay, who did not see any of the options as suitable for himself - to work as a manager, to engage in animal husbandry, to turn to science, to devote himself to religion, to engage in educational work - says that in the end he decided to put his ideas in writing.

His work *Black Lyrics* is considered one of the examples of the political treatise genre in his time. However, he addressed this advice not to a ruler, but to his people. One of the things Abay tried to put forward is what the meaning of life should be. For him, moderation is the most important thing. Joys and sorrows are for man. A person should neither be intoxicated with joy nor fall into sadness and despair, he should experience all emotions in a balanced way. Because excessive joy leads to recklessness, and excessive sadness leads to unhappiness. Abay said, "A person who is fond of laughter cannot benefit from work, strength and wisdom. He also does not avoid shameful deeds. He lives in heedlessness and regret", "It is also foolish to immerse oneself in grief and sorrow without finding a solution," Abay warned people against both the intoxication of joy and the helplessness of grief and sorrow.

The thinker, who attaches importance to knowledge and learning, also mentions the conditions of learning. Arguing that the family has a duty in educational activities, Abay says that those who work, have a purpose and desire to develop can reach an advanced level of intelligence and education. Explaining the ways of obtaining true and real knowledge, Abay also cites self-indulgence, self-interest, carelessness and negligence as obstacles to obtaining reliable knowledge.

In his poems and writings, Abay preached truthfulness, diligence and good morals. Addressing the youth in particular, he advises Turkish youth to move in the right direction before it is too late. One of his biggest concerns is the aimless, slothful and ready-to-pray character of the youth of our time, who cannot adequately discover the meaning of life. At a time when immorality is normalized and people compete in deceit, lies and deceit, Abay longs for the traditional Turkish social structure and wants his people to unite around national culture and national consciousness and surpass other societies in every sense. Some of his sayings in *Black Lyrics* have been accepted and spread like aphorisms among Kazakh Turkic people.

The main problem of Abay's philosophy is "man"; he analyzed such fundamental issues as the essence of man, his nature, universal abilities, ideals, purpose of life with a humanist approach. He interpreted the human being in his own way and tried to find solutions to problems based on his own culture and faith. Because at the time he lived in Kazakhstan, the Turkish people were going through a very difficult period. It is known that philosophers, poets and poets justify their thoughts under the influence of the period they live in and produce their works in this way. Abay's main goal is to correct man and society. While aiming to do this, his focus was on morality.

As an enlightened person who thought, developed ideas and set principles for the Turkish society, Abay's thoughts are considered to be valuable and guiding for today.

Keywords: Philosophy, Abay Kunanbay, human, morality, society.

Öz: Abay Kunanbay, Kazak halkının kültürel kimliğini koruma ve toplumun moral değerlerini güçlendirme yolunda önemli bir düşünürdür. Felsefesi, insanın sadece biyolojik değil, duygusal, zihinsel ve ahlâki bir varlık olarak ele alınması gerektiğini savunur. Abay, insanın içsel çatışmalar ve dışsal etmenlerle şekillenen doğasının, sürekli bir içsel mücadele ve manevi gelişimle dengelenmesi gerektiğine inanır. Bu denge, insanın yüksek ahlâki mükemmeliyet ve anlamlı bir yaşam amacı doğrultusunda bilgi, erdem ve ahlâkla beslenmelidir. Abay, eğitim ve bilmenin insan hayatındaki yerini vurgular. Ona göre, cahillik ve tembellik, insanı alçaltan unsurlardır; bu yüzden doğru eğitim, sadece bireysel değil, toplumsal gelişimin temelini oluşturur. Toplumun moral yapısına dair düşünceleri de, geleneksel kültürün ve milli değerlere bağlılığın toplumsal bütünlüğü sağlamak için önemli olduğuna işaret eder. Abay, toplumu eğitmek ve bilinçlendirmek suretiyle bireylerin ahlâki ve kültürel açıdan gelişmelerini savunur. Ahlâk anlayışında, ölçülü yaşam ve denge vurgusu yapan Abay, insanın aşırılıklardan kaçınması gerektiğini ifade eder. Sevinç ve hüznün gibi duyguların da ölçülü bir biçimde yaşanması gerektiğini öne sürer. Ayrıca, ahlâk sadece bireysel bir çaba değil, toplumsal bir bilinçle

sağlanabilir. Abay'a göre, doğru eğitim ve öz güven, ahlâkî gelişim için kritik öneme sahiptir. Eğitimle insanın hem ruhsal hem de toplumsal gelişimi sağlanabilir. Abay'ın kâmil insan anlayışı da felsefesinin temel taşlarından biridir. Kâmil insan, bilgili, eğitilmiş, erdemli ve toplumuna faydalı olan kişidir. Bu kişide akıl, irade ve kalp arasında uyum olmalı ve kalp, ahlâkın temeli olarak öne çıkmalıdır. Ayrıca Abay, toplumun yozlaşan değerlerine karşı da sert eleştirilerde bulunur. Tembellik, hırsızlık, aşırı mal mülk peşinde koşma gibi olumsuz davranışları eleştirir ve halkını çalışmaya, ilme yönelmeye ve dürüst bir hayat sürmeye çağırır. Onun felsefesi, bireyin ve toplumun ahlâkî gelişimi için eğitim ve erdemlin ön planda tutulduğu bir anlayışa dayanır. Ölçülü yaşam, doğru eğitim ve toplumsal bilinçlenme, onun öğretilerinde en önemli yer tutar. Abay, Kazak halkının kültürel kimliğini ve bağımsızlık mücadelesini güçlendirmek için toplumsal değişim ve gelişim çağrısında bulunmuş, özgürlük, adalet ve eşitlik gibi değerlere sahip çıkılmasını öğütlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Abay Kunanbay, insan, ahlâk, toplum.

Giriş: Abay Kunanbay'ın Hayatı ve Felsefi Konumu

Abay Kunanbay, Kazak kültürünün ve düşünce tarihinin en önemli figürlerinden biridir. Onun eserleri, sadece edebi bir miras olmanın ötesinde, insan, ahlâk ve toplum ilişkilerine dair derin felsefi görüşler içerir. Bu makale, Abay'ın ahlâkî öğretilerini ve toplumsal eleştirilerini günümüz perspektifinden ele almayı amaçlamaktadır. Abay, eserlerinde bireyin manevi gelişimine odaklanmış, insanın içsel erdemlerini keşfetmesinin ve bunu topluma yansıtmasının gerekliliğini savunmuştur. Bu bağlamda, onun fikirleri modern birey ve toplum arasındaki ilişkilere dair evrensel ve zamanı aşan bir rehber niteliğindedir.

Makalenin ana hedefi, Abay'ın insan, ahlâk ve toplum üzerine geliştirdiği fikirlerin kökenlerini ve bu fikirlerin modern toplumlardaki yankılarını incelemektir. Abay'ın bireysel özgürlük, sorumluluk ve ahlâk konusundaki düşüncelerinin, özellikle toplumsal değişim ve kültürel kimlik tartışmalarında nasıl bir referans noktası oluşturabileceğini tartışmak, bu çalışmanın temel odak noktasıdır.

Bu araştırma, Abay'ın “Kara Sözler” (Қара сөздер) adlı eseri ve şiirlerine dayanarak, onun insan, ahlâk ve topluma yönelik anlayışını gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Abay'ın, eğitimin birey ve toplum üzerindeki dönüştürücü gücüne olan inancını ve geleneksel yapıların bu bağlamdaki sınırlayıcı rolüne dair eleştirilerini değerlendirerek, çağdaş toplumlara yönelik mesajlarını ortaya koymak da makalenin bir diğer hedefidir.

Araştırmamız, Abay'ın bir yazar, filozof ve eleştirmen olarak Kazak halkının kimlik ve değerler sistemini yeniden inşa etme çabalarını daha iyi anlamayı sağlayacaktır. Aynı zamanda, onun ahlâkî ve toplumsal görüşlerinin günümüz bireylerine ve toplumlarına nasıl ilham verebileceğini tartışmayı da hedeflemektedir. Çalışmamız esnasında filozofun hem “Kara Sözler” adlı eserinin hem destan ve şiirlerinin bir arada bulunduğu Türk Edebiyatı Vakfı'nca yayımlanan “Abay: Şiirler. Destanlar. Bilge Sözler” adlı eserini birincil kaynak olarak kullandık. Aynı zamanda Abay'ın eserlerinin çeşitli baskılarından ve filozofun fikirleri üzerine yazılan diğer eserlerden de yararlanmaya gayret ettik. Şimdi filozofun hayatına ve Kazak düşüncesi içerisindeki yerine değinmeye çalışalım.

Asıl adı İbrahim olan Abay Kunanbay (1845-1904), Çokan Velihanov ve Şakerim Kudayberdiyev'in yanı sıra Kazak Türklerinin düşünce tarihinde ilerleme ve kalkınma fikirlerini formüle edenlerden biri olarak kabul edilmektedir. O, aydınlanmanın değerine ve bilgiye vurgu yapmış, merhamet, çalışkanlık ve ahlâk gibi değerleri öne çıkarmıştır. Onun önemli yanlarından biri şüphesiz halkını bağımsız ve egemen bir millet olmaya çağırması, eski değerleri çağa göre yorumlayarak değişimi, rekabetçi bir ulus olmayı ve bilgiyi erişilmesi gereken idealler olarak sunmasıdır. Bu bakımdan Abay'ın Kazak halkı için üstlendiği rolü, Avrupa aydınlanmasının, skolastizme karşı giriştiği mücadeledeki rolüne eşdeğer olarak yorumlanmaktadır (Karabey, 1996, s. 194; Abdildin&Abdildina, 2020, s. 12, 26, 28). Onun yaşadığı devir bir anlamda Kazak Rönesans

Dönemi olarak kabul edilmekte ve Türk yazılı kültür düsturunun Kazakistan'da yeniden canlandığı bir çağ olarak görülmektedir (Esim, 2016, s. 48).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Tokayev, Abay'ın 175. doğum yılında yazdığı makalesinde onun şüphe götürmez biçimde âlim, düşünür, şair, eğitimci, Kazak Türklerinin yeni millî edebiyatının kurucusu, mütercim, besteci olarak ülke tarihinde silinmez izler bıraktığını ifade etmiştir. Tokayev, Abay'ın şiirlerine ve "Kara Sözler"ine milletin kimliğinin, dünya görüşünün, karakterinin, ruhunun, dininin, dilinin ve özünün de yansıması olduğunu söylemiştir (Tokayev, 2021, s. 102).

Tokayev, "Abay'ın fikirleri hepimiz için daha nice zaman manevi gıda olmayı sürdürecektir. Bu nedenle ulusumuzun modernizasyonu meselesinde onun eserlerini kılavuz kabul edip, olabildiğince yararlanmayı düşünmek zorundayız" diyerek modernleşme meselesinde Abay'ın millî mirası çağın müspet eğilimleriyle uyumlu olarak geliştirme çabasına dikkat çekmektedir. Çünkü Tokayev'e göre düşünürün, bir asırdan fazla bir süre önce milletini uyanışa, yenilenmeye, yeni bir hayat şekline uyum sağlamaya çağırması göz ardı edilecek gibi değildir. Onun mirası; ferasetli vatanseverliğin okulu, ülkesine bağlılığın ve saygının temelidir (Tokayev, 2021, ss. 103-105).

Gerek *Kara Sözler*'de gerekse şiirlerinde Abay'ın, hayatın anlamını ve geçen zamanı sorguladığı görülmektedir. Bir takım zahmet, meşguliyet ve kaygılarla ömrün geçtiğinden şikâyetlenen düşünür, geleceğini sorgular. İdarecilik yapmak, besicilikle uğraşmak, ilme yönelmek, kendini dine vermek ve eğitim işlerine bakmak gibi seçeneklerin hiçbirisini kendisi için uygun görmeyen Abay, sonunda fikirlerini kaleme almaya karar verdiğini söyler (Abay, 2020, ss. 397-398). Onun *Kara Sözler* adlı eseri, siyasetname türünün kendi çağındaki örneklerinden kabul edilmektedir. Ancak o, bu öğütleri bir yöneticiye değil, halkına hitaben yazmıştır (Ayan, 2015, s. 57). Bu bakımdan Abay, tıpkı Hoca Ahmed Yesevi ve Yunus Emre gibi bir eren-ozan olarak dikkat çekmektedir. Döneminin insan ve toplum yapısını dikkate alarak ele aldığı problemleri İslâm inancı ve Türk töresini esas alarak yorumlamıştır. Doğruluğu, çalışkanlığı ve güzel ahlâkı öğütleyen Abay, dünyaya dalmanın yanlışlığını vurgulamıştır. Bilhassa gençliğe hitap eden düşünür, iş iştenden geçmeden doğru istikamette ilerlemeyi onlara öğütlemektedir. Onun en büyük dertlerinden biri, zamane gençlerinin gagesiz, miskin ve hazıra duacı oluşudur. Ahlâksızlığın normalleştiği ve insanların yalan ve düzenbazlıkta yarıştığı bu dönemde o, geleneksel toplum yapısına özlem duymakta ve halkının milli kültür ve milli şuur etrafında birleşerek her anlamda yükselmesini arzulamaktadır. "Kötü arkadaş gölge gibidir, iyi gününde başından gönderemezsin, kötü gününde arasan bulamazsın", İnsanın kişiliği işe nasıl başladığından belli olur, nasıl bitirdiğinden değil", "Güçsüz öfke, istikrarsız aşk, öğrencisiz âlim hiçtir", "Eğer işim yolunda gitsin diyorsan düzenli ol, çaresini bul" (Ayan, 2015, ss. 118-119) gibi vecizeleşmiş öğütleriyle o insanını iyiye ve doğruya yönlendirmeye çalışmıştır.

Kazak düşünce geleneğinde yüksek felsefi anlayış seviyesini temsil ettiği kabul edilen Abay'ın, Doğu kültürü etkisinde bir düşünür olmakla beraber dünya görüşünde Doğu ve Batı fikirlerinin sentezlediği kabul edilmektedir. Çünkü Kazak felsefi düşüncesinde bir ilk olarak o, değişim ve gelişim fikri temelinde dünyaya bakmıştır. Böylesi bir dünya görüşüne ulaşırken halk masalları, destanlar, şiirler, deyimler ve atasözlerini öğrenerek hatta ezberleyerek yetiştirilmiştir. Felsefesini oluştururken kâmil insan anlayışına odaklanan Abay, eski kültüre bağlı kalarak kendi görüş ve düşüncelerini ortaya koymuştur (Temirbayev, 2021, s. 84, 85, 99). Onun felsefesinin kaynağı, Doğunun manevi kültürüdür. Arap, Fars ve Rus kültürünü iyi bilen; felsefe, şiir ve edebiyata dair birikimi olan Abay'ın İslâm dinini derinlikli olarak incelediği de belirtilmektedir (Esim, 2016, ss. 45-46; Abdildin&Abdildina, 2020, s. 121). O, bütün felsefi ve kültürel birikimini İslâm kültür potasında yoğurarak ve düşüncelerinde İslâm'ın özüne sadık kalarak pek çok konuda görüşler ortaya koymuştur. Onun bu tavrı İslâm'ın kabulü sonrası Türk ilim ve fikir adamlarının genel tavrına da uygundur. Bilindiği üzere İslâm dininin benimsenmesinden sonra Türk düşüncesinde kültürel miras ile İslâm'ın bütünleşmesi söz konusu olmuştur. Bu sentezden ortaya çıkan Türk-İslâm düşüncesi,

İslâm'ın temel ilkeleri üzerine inşa edilmiş ve Türk kültürüne uygun olarak şekillenmiş entelektüel bir yapıdır. Gelenek ve göreneklerin yanı sıra İslâm'ın da etkisiyle adalet ve merhamet, dürüstlük, hoşgörü, sabır, saygı, cömertlik, yardımseverlik, sadakat ve sorumluluk duygusu gibi pek çok ahlâki prensip toplumsal değerlerin temelini oluşturmuştur. Bu anlayışta hem bireysel hem de toplumsal mutluluk aranmakta, güçlü bir toplum için ahlâki değerlerin hayatın her aşamasında uygulanması gerektiğine inanılmaktadır (Avcı, 2023, s. 186). Halkının birlik olmasını arzulayan ve milli kültürüne dönerek gelişmesini düşleyen Abay, birlik olmayan halkı bataklığa benzetir. Bataklığın etrafında kuşlar bulunsun bile suyu içilmez. Dünyaya gelen hiçbir yavru oradan beslenip faydalanamaz. Tek özelliği etrafındaki kalabalıktır. Kalabalık birlik olmazsa bir hiçtir. Öyleyse birliği ve dirliği bozmamalı ve huzura erişmelidir (Abay, 2020, ss. 135-136). Birlikten maksadın akılda, işte ve zenginlikte birlik olmadığına dikkat çeken Abay, para ve menfaat söz konusu olmadan yapılan birliğin lüzumunu ifade eder. Onun birlikten kastettiği, ahlâkta birlik, gayede birlik ve kültürde birliktir (Ayan, 2015, s. 85). Bu kaynaşma ve bütünleşme, bir vücudun farklı uzuvlarının uyum içinde çalışması gibi toplumdaki ayrı bireylerin aynı ideal, gaye ve inanç etrafında bir araya gelmesi, tek bir bireymiş gibi hareket etmesi demektir. Dolayısıyla bütünleşme, işleyen bir toplum sistemine sahip olmak ve o sistemin devamlılığını sağlayabilmek için toplum sistemindeki parçaların birbirleriyle uyumlu olmasıdır (Albayrak, 2015, s. 23). Ancak Abay'ın birlik ve uyum kadar değişimi de elzem gördüğünü daha önce ifade etmiştik. O, bu düşüncesini

*“Her doğan ölecek, genç yaşlanacak,
Kaderde yok, geçen ömür gelmez ki,
İzin, mutluluğun kalır geride,
Allah'tan başkası aynı kalmaz ki”*

ifadeleriyle vurgulamaktadır (Abay, 2020, s. 44). Şimdi Abay'ın düşüncelerini incelemeye çalışalım.

1. İnsan ve İnsan Doğası Üzerine Düşünceler

İnsanın ne olduğu meselesi düşünce tarihi boyunca üzerinde tartışılan problemlerden biridir. İnsanoğlu önceleri, daha çok yaşamını sürdürebilmek çabasında olduğu için bu soruların üstünde pek durmamış ancak birincil ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kendine yönelmiştir (Özer, 2002, ss. 13-14).

İnsan ve insan doğası Abay Kunanbay'ın da üzerinde durduğu en önemli meselelerdendir. Abay'a göre, insanın doğası sadece biyolojik bir varlık olmanın ötesindedir. İnsan, aynı zamanda duygusal, zihinsel ve ahlâki bir varlıktır. Bu yönleriyle insan, yalnızca çevresine uyum sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumunun değerlerini, etik anlayışlarını ve kültürel normlarını da içselleştirir. Abay, insan doğasının, içsel çatışmalar ve dışsal etmenler arasında bir denge kurarak şekillendiğini savunur. İnsan, bu dengeyi bulmak için sürekli bir içsel mücadele içindedir. Bu, Abay'ın insanın ahlâki gelişim sürecine dair vurguladığı önemli bir temadır. Abay'ın tartıştığı tüm konuların, kendi felsefesinin esas sorunu olan “insan sorunu” etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. O, eserlerinde insan olmanın gerekliliğini vurgular ve genç neslin insani temellere, onları gururlandıracak niteliklere sahip olmasına dair fikirlerini sıklıkla dile getirir. Ruhsal olgunluğa giden yolda Abay, kâmil insan kavramını insanlığın en üst seviyesine yükseltir. Mükemmel insan, Abay'ın hayallerinin ve özlemlerinin en yüksek, ulaşılmaz zirvesidir (Nussipkhanov, 2018, ss. 45-46).

O, erdemi bilgi olarak görmekte ve iyilik ile adalet sahibi insanların doğru davranışlar sergileyeceğine inanmaktadır. Abay'ın gayesi, hakikat merkezli bir ahlâki mükemmelliğe talip olmaktır. Bu bağlamda, insanın vazifesi, kendi davranışlarının amacını anlamaktır. İnsan yaşamını her zaman amaçlı bir faaliyet alanı olarak gören Abay'ın öğretisi, yaşamın anlamını ve amacını ortaya çıkarmak üzerine odaklanır. Elbette ki Abay, sadece yaşamın neliği ve amacı üzerinde düşünmekle kalmamış, aynı zamanda etik ve ahlâki konuları da tartışmış, ahlâksızlıkla cehaleti birbirine denk görmüştür. Ona göre akıl, ahlâki değerler ve kültür, insanın bedensel yapısından öte,

maneviyatıyla da ilgilidir. Fiziki yönleriyle dünyaya gelen insan, insanlığın manevi mirasıyla beslendikçe yaşamı boyunca hem maneviyatını hem kültürünü hem de ahlâki değerlerini geliştirir. Ayrıca, kültürdeki manevi unsurlarla karşılaşan insan, manevi değerlerini geliştirdikçe kültür de zenginleşir. Gelişen bu değerler, kültürün içine karıştığında insanlık, manevi kültür içindeki yerini alır (Abdildin & Abdildina, 2020, ss. 31-34). Toplumun varlığını sürdüren en önemli unsur da asırlar boyunca kültür olmuştur. Kültür, toplum hayatının belli bir iman çevresinde gerçekleşmesidir. Bu iman anlayışı, mukaddesler ve ölçüler, toplum hayatının önceliklerini belirler (Kösoğlu, 2012, s. 15). Kültür, muhtevasıyla hayat biçimini tayin ettiği toplumun kimliğidir. Toplumun çekirdeği olan bireyin hayattaki en büyük problemi ise kendini tanımak ve tanımlamaktır. Kendini tanımak ve sonrasında bir kimliğe sahip olmak isteyen insan, bunu toplumdan bağımsız gerçekleştiremez (Akdemir, 2014, s. 44). Daha önce de ifade edildiği gibi, Abay felsefesinin asıl sorunu “insan” olup, insanın özü, doğası, evrensel kabiliyetleri, idealleri ve yaşama amacı gibi temel meselelerde hümanist bir yaklaşımla çözümlemelerde bulunmuştur (Abdildin & Abdildina, 2020, s. 30). Yaşadığı dönemde halkı zorlu bir süreçten geçtiğinden, Abay’ın temel amacı insanı ve dolayısıyla toplumu düzeltmektir. Bunu başarmak için ise odak noktası eğitim ve ahlâk olmuştur.

Abay’ın kültürel kimlik ve ahlâk anlayışına dair düşüncelerinin yanı sıra, halkının yaşadığı zor koşullardan çıkabilmesi için eğitim ve kültür konusundaki derin anlayışı da büyük bir önem taşımaktadır. Onun yaşamı, Kazak halkının Rus İmparatorluğu altındaki tarihsel koşulları ile iç içe geçmiştir. Dönemin Rus yönetimi altında, halkının kültürel kimliğini koruma mücadelesi veren Abay, hem Kara Sözler’de hem de şiirlerinde Kazak halkının kölelikten kurtulup özgürlüğünü elde etmesi için eğitimin önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca, Kazak halkının Batı ile ilişkisini derinleştirerek modernleşme sürecinde kültürel mirasını nasıl koruyacağı konusunda bir yol haritası sunmaya çalışan Abay, çocuk yetiştirmeye de özel bir önem atfetmektedir.

Dünyaya gelen her insanın iki huy ile doğduğunu belirten Abay, ilkinin yeme içme ve uyuma gibi bedensel arzular olarak açıklar. Kişinin fiziksel gelişimi için bunlar olmazsa olmazdır. Diğeri ise bilme isteğidir. İnsan, dikkatini çeken şeylere yönelir, merak eder ve öğrenmek ister. Ancak ona göre insanın hem görüneni hem görünmeyen bilmeyi istemesi ideal olandır. Aksi takdirde insanın hayvandan bir farkı olmayacaktır. İnsanı üstün kılan şuurlu, canın gıdasıdır. Canı tenden değerli kılan, baktığı şeylere gönül gözüyle bakmasıdır. Fakat insanların çoğu bu şuuru göstermezler ve karganın çöplükte dolaşması gibi süflü dünyanın meşgaleleri etrafında dolaşırlar. Hayvanlar bilmezler ve bilmek için mücadele yetenekleri de yoktur. Bu güce sahip olan insanoğlunun bilme mücadelesi vermemesi ne yazık ki onu hayvandan da kötü bir duruma düşürmektedir (Ayan, 2015, ss. 86-87).

Bilginin önemini birçok defa vurgulayan Abay, cahil insanın eğriyi doğrudan ayıramayacağını, kibir ve tamahkârlıktan başka meziyeti olmadığını belirtir. Üstelik cahil, kendisini âlim zannederek her konuda ölçüsüzce konuşur (Abay, 2020, s. 119).

Öğrenmenin kendine has şartları olduğundan bahseden Abay, bunlara riayet edilmeden yapılan çalışmaların neticesiz kalacağını söyler. Bunlardan ilki, dünya hayatında fayda sağlayacak bilgiler öğrenilmelidir. Kişi bilgiyi öğrendikçe hem bilme arzusu artacak hem öğrendikçe huzur bulacaktır. Bilgiyi başka şeylerin aracı olarak görmenin faydasız olacağını belirten Abay, yarım tutkunun yarım öğrenme olduğunu ifade eder. Böylesi öğrenmeler, üvey annenin çocuğa yapacağı anneliğin gerçek annelikten eksik kalması mesafesindedir.

İkincisi, ilim öğrenme sürecinde samimi olunmasıdır. Rekabet için üstünlük kurmak için yapılan eğitim verimsiz olacaktır. İnsanoğlu, hakkı öğrenmek için ilimle uğraşmalıdır. Az bir hırs gerekli olsa dahi fazlası bencillığe, övünmeye, kibre ve hasede yol açacağı için zararlıdır.

Üçüncüsü, öğrenilen ve doğruluğundan kuşku duyulmayan bilgide ısrarcı olmak gerektiğidir. Kişi, öğrendiklerini önce mutlaka kendisi uygulamalıdır. Bir insanın hürmet etmediği şeye başkaları asla hürmet göstermezler.

Dördüncüsü, ilim ve bilimi geliştirmenin iki yolu vardır ki, bunlar mülahaza ve muhafaza etmektir. Bunları güçlendirmedikçe ilim ortaya çıkmayacaktır.

Beşincisi, kaygısızlıktan kaçınmaktır. Hakikati umursamayan, yararsız ve önemsiz gören, anlamaya gayret göstermeyen kişi, zaman sonra gerçeği fark etse de faydası olmaz. Kaygısızlık, evvela Allah'ın, sonra halkın, sonra devletin, daha sonra ibretin ve ardından aklın ve edebin düşmanıdır.

Altıncısı ise şahsiyetli olmaktır. Her şeye heves eden, uçuk kaçık, eğlenceye düşkün insanların karakterinin sağlamlığından ve güzelliğinden söz edilemez. Şahsiyeti olmayanın okuyup öğrendiğini yerleştirecek bir kabı, bir yeri de olmayacaktır (Ayan, 2015, ss. 112-113; Esim, 2016, ss. 326-327).

Çocuğun tek başına ilmi ilerleme kat etmesinin zor olduğunu belirten Abay, başlangıçta çocuğun merakını uyandıracak çalışmalar yapılmasını, hatta gerekliyse araştırma ve öğrenme alışkanlığı kazanıncaya kadar zorlanmasını düşünmektedir. Ona göre çocuk kendi başına sevgiyle ilim peşinde koşmaya başladığında adam olmuş demektir. Böyle olduğunda çocuk hem bilgiyi hem inancını hem kendisine kazanç getirecek iş kollarını kendiliğinden düşünüp soruşturacaktır. Ancak zamane aileleri çocuklarını eğitirken yanlış hareket etmekteLERdir. Yarım mollalara, yarım sofulara teslim edilen çocuklar, bilgiden ve inançtan soğumaktadır. Hatta bu zorba ve yarım Müslümanların elinde çocuklar hakikate düşman bile olur. Oysa ilmin ve hakikatin elde edilmesi hevesle mümkündür. Allah'a sevgi duyan insan zaten ilim ve hikmete gönüllü olur. Bilgiyi para, mal, statü ve şan için istemez. Bu nitelikler insanda kendiliğinde bulunursa o insana süs katacaktır. Ama insan bunların peşinde koşarak bunları yüceltirse bu gibi hasletleri elde ettiğinde insanıyeti bozulacaktır. O halde çocuklara önce doğru bir iman aşılmalı ve yaptığı her işi Allah ve peygamber sevgisini düşünerek yapan fertler olarak yetişmeleri sağlanmalıdır (Ayan, 2015, ss. 120-121). Ülkesinde eğitimin eski tarz medreselerde yapıldığını, yetersiz hoca ve mollaların halkı yetiştiremeyeceğini, tersine geri bırakacağını söyleyen Abay, sözlerini okuyacak olan nesillere “Artık öğrenin yavrularım!” hitabında bulunur ve onları Allah'ın hak yoluna ve öğrenmeye çağırır. İnsanoğlunu alçaltan üç hasletten; cahillik, tembellik ve zalimlikten uzak durulmasını tavsiye eden düşünür, cahilliği bilginin olmaması, bilgisizliği de hayvanlık olarak niteler. Tembelliği, sanata düşman olmak şeklinde tanımlayan Abay; isteksizlik, kararsızlık, utanmazlık ve yoksulluğun da tembellikten çıktığını belirtir. Zalimlik ise ona göre insanı insan olmaktan çıkaran ve onu yabani hayvanlar sınıfına düşüren bir sıfattır. Bunlardan kurtulmanın yolu da başta Allah'ı sevmek ve halka şefkatli olmak sonra gayret, adalet, ilim ve bilimle kendini donatmaktır (Ayan, 2015, s. 129, 130, 131; Abdildin&Abdildina, 2020, s. 46).

Abay Tanrı'nın tüm insanlara yüce bir ruh bahsettiğine ve bu yönüyle insanın hayvanlardan ayrıldığına inanmaktadır. Çalışma, gaye sahibi olma ve gelişimi arzulama gibi niteliklere sahip olanlar belli bir zekâ ve eğitim seviyesine ulaşacaklardır. İnsan genç yaşlarındayken bilgi ve düşünce bakımından yeterli değildir. İleri yaşlarda insanın sadece bilgisi artmakla kalmaz, aynı zamanda düşüncesi de derinleşir. O nedenle de insan hayatın hiçbir döneminde araştırmaktan, sorgulamaktan ve öğrenme isteğinden kopmamalıdır. Bunun olması halinde kişinin bilgisiyle beraber akletme yeteneği de zayıflayacaktır. Abay'a göre insanın doğru ve güvenilir bilgiyi elde etmesi için şu üç niteliğe sahip olması gerekir. Bunların ilki, “değişken öge”dir. Duyulardan gelen verilerin analiz edilmesi, anlamlandırılması ve kavranması o veriyi değerli kılacaktır. İkinci nitelik, “homojen çekici kuvvet”tir. Bu da duyu verilerinin benzerliklerinin farklılıklarının ortaya konulması işlemidir. Veriler arasında karşılaştırma yapmak, ortak noktaları saptamak, parça bütün ilişkisini sezmek gerçek bilginin ortaya çıkmasında oldukça önemlidir. Üçüncü nitelik ise “kalp duyarlılığı”dır. Abay, bilginin tam olarak elde edilmesinde “kendini beğenme, menfaat, havailik ve ihmalkârlık” gibi kusurların sonucu olumsuz etkilediğini düşünür. Bu olumsuz nitelikler nesnenin tam olarak kavranmasına manidir. Bunlardan kurtulmadıkça insanın gerçek ve net bilgiye ulaşması mümkün

olmaz. Bu dört olumsuz haslet kişide var oldukça algıladığı şeyler ruhuna çarpık bir şekilde yansır ve kalbinin aynasını karartır. Bunları kontrol etmeyi başaran insan, duyu izlenimleriyle beslenir ve tüm veriler kalbin aynasına saf bir şekilde yansır. Böylece kişi, verileri uzun süre hatırlar ve onları doğru şekilde tanımlayıp kullanır. Abay'ın bu düşüncelerinden onun ruh ve beden ilişkisine dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Ona göre insan, duyu verilerini her ne kadar bedensel yetenekleriyle elde etse de, bunları işleyen ruhtur. Hakiki bilgi ancak bu şekilde ortaya çıkar (Abdildin&Abdildina, 2020, ss. 37-38). Ardında ölümsüz bir düşünce, bilgi, ahlâki ya da estetik değer bırakan kişinin kendisi de ölümsüz olur. Çünkü böylesi insanların ruhları bedenlerinden ayrılmış olsa da insanlığa kattıkları evrensel değerlerle onlar yaşarlar. Zira beden ölmesi, ölüm değildir. Bedenleriyle beraber ölenler, ruhsal yeteneklerini kullanmayan, değer üretememiş insanlardır. Ruhunun yeteneklerini tam anlamıyla kullanıp bilgi, bilgelik, ahlâki değer ve duygusallığı geliştiren insanlar bedenlerinin ölmesiyle ölmezler. Onlar için olan şey, sadece beden ölümü ruhtan ayrılmasıdır. İnsan kültürünün gelişimine katkı yapan, manevi değerler üreten bir insan evrensel miras içerisinde her zaman yaşayacaktır (Abdildin&Abdildina, 2020, ss. 68-69).

2. Ahlâk ve Erdem

Ahlâk kelimesi “seciye, din, tabiat, insanın iç dünyası” gibi anlamlara gelmektedir (Erdem, 2006, s. 51). Birçok ahlâkçımız da ahlâkı, genel olarak insan ruhunda köklü bir şekilde yerleşerek fikir yormaya muhtaç olmaksızın kendiliğinden meydana gelen “heyet-i rasiha” şeklinde tanımlamıştır (Kınalızade, 2012, s. 44). İnsan davranışlarıyla ilgili bir görev disiplini olan ahlâk, insanlara toplumda nasıl davranmaları gerektiğini anlatan ilkeler bütünüdür. Bu disiplinin amacı insanlara iyi olmanın ve kötülükten kaçınmanın yollarını öğretmektir. Hak, görev, erdem, iyilik ve kötülük geçmişten bu yana ahlâkın temel kavramları olmuştur (Çubukçu, 1990, s. 33). Güvenilirlik, dürüstlük ve yardımseverlik gibi davranışlar, günlük yaşamda herkesten beklenen ve ahlâki olarak kabul edilen davranışlardır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran temel niteliklerden biri de değer üreten ve ürettiği değerlere göre yaşayan canlılar olmasıdır (Avcı, 2022, s. 110).

Ahlâk kavramının; örf ve adetleri, alışkanlıkları, gelenekleri ve karakteri de kapsadığı göz önüne alındığında örf ve adetlerin insan davranışlarını nasıl etkilediği ve alışkanlıkların kazanılmasında ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılabilecektir. Çünkü toplumsal yaşamda yerleşen ve desteklenen belirli karakter ve alışkanlıklardan kaynaklanan davranış kalıpları toplumun ahlâki normlarını oluşturmaktadır (Çuhadar&Çoşar, 2019, ss. 10-11).

Abay Kunanbayoğlu'nun ahlâk anlayışı ölçülü yaşama ilkesine dayanır. Her şeyin başlangıcında bir denge unsuru vardır. Doğadaki her şey Allah'ın bu takdirinin sonucunu gösterir. İnsanın bütün vücudunda bu ölçüyü görebileceğimiz gibi, tabiatta var olan her kanunda belli bir düzen ve ölçüyü görmek mümkündür. Ölçüyü aşan her şey faydasızdır. İnsanın organlarındaki matematiksel oran, evrenin her yerinde aynı şekilde kendini gösterir. Kalbin, midenin, kemiklerin yapısı bir tasarım gerektirir. O halde insan, doğanın ve kendi varlığının ölçülü yaratılışıyla uyum içinde, ahlâki düzen ve kuralları korumak için yeme-içme dâhil her davranışını kontrol etmelidir (Nussipkhanov, 2018, ss. 43-44). İnsanın hayata yüklediği anlamın ne olması gerektiği Abay'ın ortaya koymaya çalıştığı şeylerden biridir. O nedenle de ölçülü olmak ona göre en önemli konudur. Sevinçler de kederler de insan içindir. Ne sevinçlere dalıp sarhoş olmalı ne de hüznere batıp ye'se düşmeli, tüm duyguları dengeli yaşamalıdır. Çünkü aşırı sevinçler gaflete, abartılı üzüntüler de mutsuzluğa neden olur. Abay, “Gülmeye kendini kaptıran kişi işten güçten ve akıldan fayda göremez. Ayrıca ayıp olacak amellerden de geri durmaz. Gaflet ve pişmanlıklar içinde yaşar gider”, “Çözüm yolu bulmadan dert ve üzüntü içine dalıp hapsolmek da ahmaklıktır” diyerek insanları hem neşenin sarhoşluğuna hem gam ve tasanın çaresizlik hissine karşı uyarmıştır (Ayan, 2015, s. 83).

Abay, insanın içsel gelişiminin ve toplumdaki ahlâki değerlerin sadece bireysel çabalarla değil, toplumsal bir bilinçle de sağlanabileceğine inanmıştır. Toplumun toplumsal adalet ve eşitlik üzerine kurulu olması gerektiğini savunmuş, buna karşılık yerleşik geleneklerin ve toplumsal yapının

insanı sıkıştıran ve özgürleştirici olmayan bir biçimde işlediğini belirtmiştir. Abay'a göre, insanın özgürlüğü ve ahlâki gelişimi, yalnızca doğru eğitimle mümkündür. Milli ülkünün yüceltilmesi ve toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılabilmesini hedefleyen Abay, bunu kâmil insan yetiştirmekle mümkün görür. Kâmil insan, onun anlayışında bilgi dolu, eğitilmiş, öz güven sahibi, iyilik ve erdem için çabalayan insan demektir. Abay: "Aklı, irade gücünü ve kalbi birlik içinde tut/O vakit toplumdan ayrılıp bütünlüğe ereceksin" diyerek insanın, aydın bir zihin ve sağlam iradeye ek olarak temiz bir kalbe ihtiyacı olduğunu söylemiştir. O, bu üç kavramı her zaman birlikte ele almış, fakat ilk ikisinin kalbe tabi olması gerektiğine inanmıştır. Ona göre, halkın yaşam felsefesi bu olmalıdır (Tokayev, 2021, s. 107). Bu üçü arasında öncelik kalpte olduğunda ve kalp; insanlık, iyilik, adalet, vicdan ve namusla birleştğinde insanlığa fayda sağlayacak üretimler gerçekleştirebilecektir (Abdildin&Abdildina, 2020, s. 51).

Kemale ulaşmanın yollarını da "aklı, gayreti, yüreği bir tutmak" şeklinde açıklayan düşünürümüze göre, yüreğin gayreti azim, kararlılık ve dayanıklılıktır (Abay, 2020, s. 139). Bu nedenle Abay, her zaman bananeciliğe, eğlence peşinde koşmaya, tembellik ve miskinlik etmeye karşı insanı uyarmış, zinde olmayı ve çalışkanlığı teşvik etmiştir. Abay'ın şiirlerinde geçen: "Çalışır isen erinmeden/Doyar karnın dilenmeden", "Karnı tokluk/İşi yokluk/Azdırır insanoğlunu", "Kendine inan, kendini dışarı çıkar/Çaban ve aklın seni iki yönlü desteklesin" şeklindeki ifadeler çalışmayı ve kibrin azgınlıştırmacılığına karşı kendine inanmayı öğütlemektedir (Abdildin&Abdildina, 2020, s. 81 vd; Tokayev, 2021, s. 108).

*"Yaşlandık güç gitti, büyüdü keder
Korkarım yeni nesil çocuklarından
Hep ter akıtmadan kazanmak ister
İstisnasız alacaklı, hepsi halktan"*

mısralarıyla o, emek harcamadan hedeflerine ulaşmak isteyen gençleri eleştirmekte ve "Yaşayan var mıdır kanaat edip/Hakk'ın verdiği razıyım diyen?" sözleriyle de açgözlü insanlardan şikâyet etmektedir. Mal mülk davası güden ve kolayca yükselmeyi umut eden böylelerine Abay,

*"Günde ant içenin canı kurusun,
Şerefini satanın malı kurusun.
Kısa günde kırk yere tezgâh açan,
Hilekâr kurnazın düzeni kurusun.
Bir at için yüz rengine boyananın yüzü yansın,
Evde kabarıp oturanın kibri kurusun"*

diyerek beddua da etmektedir (Abay, 2020, ss. 41-43).

Yiğitliğin güzel amelde olduğuna inanan Abay, gerçek anlamıyla yürekliliğin merhametli, şefkatli olmak ve kendisi için istediğini başkaları için de istemek olduğunu söyler. Ona göre, dilini yüreğine boyun eğdiren gerçek yiğit bir kişi yalan söylemez. Kötülüklerden uzak durur ve yoldan çıkmışların ardına düşmez. Hakka ve akla uygun şeyler kendi bilgisi ve menfaati aleyhine de olsa kabul eder. Ancak hakka ve akla uymayanı da hiçbir şartta benimsemez. İşte yiğitlik budur. Allah'a karşı gelmekten çekinmeyen, arsızlıktan utanmayan bir insan halkın kahramanlık dediği şeyleri yapsa dahi yiğit olmak bir yana insan bile olamamıştır (Ayan, 2015, ss. 93-94). İnsanın insana olan üstünlüğü akıl, ilim, edep ve güzel huy olarak dile getiren Abay, dış görünüşle ve fiziki güzellikle üstünlük taslamayı ahlaklılık olarak nitelendirir (Ayan, 2015, ss. 92, 98). Onun ahlâk anlayışında öğrenme, çalışkanlık, tefekkür, kanaat ve merhamet akıllı insanların sahip olduğu olumlu davranış ve erdemlerdir. Bunlara karşın gıybet, yalan, övünme, israf ve üşengeçlik kaçınılması gereken olumsuz hasletlerdir. (Abay, 2020, s. 69; Abdildin&Abdildina, 2020, ss. 82-83). Övünmenin, kendi kendini övme ve büyüklük şeklinde iki türü olduğunu belirten düşünür, ilkinde kişinin kendisi için istedik davranış özelliklerini desinler çabası varken ikincisinde olumsuz davranış özelliklerinin kendisi için denilmemesi gayreti olduğunu söyler. Övgü beklemenin her türlüşünü bir çeşit hastalık

olarak tanımlayan Abay, bundan kurtulmanın güçlüğüne işaret eder (Ayan, 2015, s. 99; Esim, 2016, ss. 306-307). O, halk içerisindeki birbirini takip etme, çalıp çırpma, çekememezlik gibi kötü hasletlerden yakınmakta, bu olumsuz davranışlardan uzaklaşarak zanaat ve diğer meşru para kazanma yollarıyla büyüyen bir toplumun hayalini kurmaktadır (Ayan, 2015, s. 102). Bunun için çocuklara yetecek kadar eğitim verilmesini ama her fert için önceliğin geçimini sağlamak olduğunu ifade eder. Aç kişinin edep ve ilme yönelemeyeceğini belirten Abay'a göre, maişetini temin edemeyenler hırsızlığa, zorbalığa ve kurnazlığa yönelecektir. Öyleyse ilk önce karnını doyurabilen bir toplum olmalıdır. Ondan sonra ilme ve sanata yönelmek gerekir. Egemenlikleri altında yaşadıkları Rus halkının dilini de öğrenmeyi elzem gören Abay, onlardan ilim, hikmet ve sanat öğrenmenin yolunun öncelikle dillerini bilmekten geçtiğini düşünür. Kazak halkının bekçisi olmak için yabancıların bildiklerini bilmek ve gelişmiş toplum olma endişesi taşımak gerektiğini düşünen filozof, halkına Allah'tan korkmayı, insanlardan utanmayı ve çocuğuna Rusların seviyesinde bir eğitim aldırması nasihat eder (Ayan, 2015, ss. 103-104).

Cehalete batmış olan toplumun utanılacak şeylerden utanmayıp, utanılmaması gereken birçok şeyden utanç duyduğunu dile getiren Abay, bu halin alışkanlığa dönüştüğünden ve halkın ne yaptığını bilmez bir sarhoşlukta olduğundan bahseder (Ayan, 2015, s. 105). İnsanların her dem bir şeylerin peşinde koştuğunu, bu nedenle de huzur bulamadığını anlatan düşünür; endişeye gerek olmadığını, dünyanın geçici olduğunu, ecelin insana ulaşacağını söyler. Kalıcı ve değerli olanın iman olduğunu vurgulayan Abay, insanın kendi eliyle başını sıkıntıya soktuğunu ve bunu da nefesine uymakla yaptığını dile getirir (Abay, 2020, ss. 22-24). Çünkü iyiliği ve kötülüğü Allah yaratmış olsa da iyi veya kötü davranışları insanoğluna Allah'ın yaptırmadığını; hayra ya da şerre, zenginliğe ya da fakirliğe yönelenin ve bunları eyleme dökenin insanın kendisi olduğunu tartışır. Bütün ahlâki hastalıkların doğru düşünememe ve sahih bir imana sahip olamamaktan kaynaklandığına inanan Abay, insanların hoşlarına giden şeyleri kendilerine mal edip, kötülükleri Allah'ın yarattığını söylemelerini eleştirir. Oysa iyiliği ve kötülüğü Allah yaratmış, bunlardan birine yönelmeleri konusundaysa insanları serbest bırakmıştır. Yine zenginliği ve fakirliği Allah yaratmıştır, ancak insanları zengin ya da fakir yapan Allah değildir (Ayan, 2015, s. 109). Abay'ın bu düşüncelerinin Kur'an'a ve Ehl-i Sünnet itikadına uygun olduğu görülmektedir. Nitekim Kur'an'da "İnsan ancak çabaladığının karşılığını bulur" (Necm, 53/39) buyrulmaktadır. Ehl-i Sünnet düşüncesinde de insan, fiillerinde irade hürriyetine sahiptir. Fakat insan, fiillerinin yaratıcısı değildir. Fiillerin yaratıcısı Allah'tır. İnsan o fiilleri kesbeder. Bu anlayışta kesb, kulun bir şeyi tercih etmesi ya da seçmesi veya kast etmesi şeklinde anlaşılmaktadır. İnsan kendisine Allah tarafından verilen kudretle fiili kesb edip etmemekte, yani yapıp yapmamakta özgürdür (Yeşilyurt, 2017, ss. 23-24; Yeşilyurt, 2021, s. 327 vd; Çağrı, 2022, ss. 302-304). İnsanları iyilik, mutluluk ve başarıya dair ümitvar olmaya da davet eden Abay'a göre, çabasını eksik etmedikçe insan asla başarısız olmayacaktır. Ancak her insanın önce yüksek hedefler belirlemesi ve başarıyı istemesi gerekmektedir. Dolayısıyla Abay açısından başarı ve mutluluk insanın kendi yapıp etmelerine bağlı şeylerdir. Zenginlik ve fakirlik vb. her şeyin Allah'tan olduğuna dair bilgiyi insanların yanlış anladığını söyleyen Abay, kendisine hedef belirleyen ve çaba sarf eden insanların ulaşmak istedikleri sonuca erişeceklerini belirtmektedir (Esim, 2016, s. 157; Abdildin&Abdildina, 2020, ss. 138-139).

Olumlu değişimler için çalışmak ve yaratılışa uygun hareket etmek oldukça önemlidir. Sağlam bir inanca sahip olan Abay, Allah'ın var olduğunu, evren ve varlıklar değişse de Allah'ın değişimden muhal olduğunu söyler. Allah, insanı sevgiyle yaratmış, elçiler göndererek hakikat yolunu göstermiştir. Zamana göre elçilerin getirdiği şariat değişse de, öz itibarıyla Allah'ın buyrukları değişmemiştir. İnsanda başın, boyunun ve diğer uzuvların beden üzerindeki yerlerine dikkat çeken Abay, bu düzeni kavramanın iman ile ilişkisine de vurgu yapmaktadır (Abay, 2020, ss. 334-335).

3. Toplum ve Toplumsal Eleştiriler

Kazak halkının kültürünü ve toplumsal yapısını derinlemesine anlamış olan Abay, eserlerinde toplumun durumu, ahlâk, özgürlük ve adalet gibi evrensel temaları işlemiştir. Giriş kısmında da ifade edildiği üzere, o, Kazak halkının geleneksel yaşam biçimini savunmuş, ancak aynı zamanda Batı kültürüne de derin bir ilgi duymuştur. Bu nedenle de Abay'ın felsefesinin, Kazak toplumunun modernleşme sürecinde içsel ve dışsal çatışmaları aşarak daha aydınlanmış bir yapıya ulaşmasını amaçladığını söylemek mümkündür. Abay, toplumun bireylerinin eğitilmiş, ahlâki sorumluluk sahibi ve özgürlükçü bir bilinçle hareket etmesi gerektiğini savunmuştur. O, Kazak halkının yalnızca edebi yönüyle değil, ahlâki ve toplumsal değerler açısından da aydınlanması gerektiğini savunmuştur. Felsefi görüşleri ve yazdığı eserler, Kazakistan'ın modernleşme sürecinde önemli bir etki yaratmış, halkına özgürleşmenin ve ahlâki olgunlaşmanın yolunun eğitimden geçtiğini anlatmıştır.

İyiye kötünden ayıramayan, haklı söze kulak vermeyen, birliği bozulmuş halkını Abay, şaşkın olmakla niteler ve mal mülk için mücadele eden, iktidar olma peşinde koşanlar yüzünden bu hale geldiğini söyler (Abay, 2020, ss. 48-49). Ahlâki yozlaşma ve toplumsal bozulma onu huzursuz eden konuların en başta gelenlerindendir. Çıkarına göre davranma, aldatma, hırsızlık, haksızlık, kıymet bilmeme, sözünde durmama, küçük büyük tanımama gibi kötü ahlâk örneklerinin halk arasında artması Abay'ı üzmemektedir. O, bu sıkıntısını şöyle dile getirir:

*“Dosta da düşmana da kırıktır gönül,
Aldatmayan yoktur canlar içinde.
Uzak yakın Kazakları gördüm ben,
Tek tük insan kalmış onlar için de.*

*Şimdi halkın işi zulüm, hırsızlık,
Bilinçli insan yoktur, anlayan sözden.
Şimdi halk içinde bir şey kalmamış,
Gönlü coşturup da kalbi mest eden”* (Abay, 2020, ss. 51-53).

Özünden uzaklaşan ve geleneklerini terk eden gençlerin vaziyetinden de bahseden Abay, böylelerinin halini şöyle betimler:

*“Doğruyu bulamayan çıkmaza girer
Nefse uyup haram yolunu tutar
Haksız kazanç ile övünüp durur
Hak korkusu yoktur bir zerre kadar
Böyle gençler hayli çoktur ülkede,
Ne maharet ara ne de beceri...
Onları doğru yola bir çeken de yok,
Boş gezmek bunların bütün hüneri.
Ne malı artırmak, ne helal kazanç
Aklında fikrinde yoktur çalışmak.
At koşturmak, gezmek işi bunların
Kimseyi takmadan, gülmek, yılışmak”* (Abay, 2020, ss. 54-55).

Gençlerin nefse hoş gelen işler peşinde koşmalarından, ciddiyetsiz sözler söyleyip boş işlerle uğraşmalarından yakınan düşünür (Abay, 2020, s. 183), hayır getirmeyen işlerle avunmamalarını, bir meslek edinmelerini, eğlenceye dalarak ömrü zayi etmemelerini gençlere nasihat eder. Böylesi nasihatlere girişmesinin gerekçesini de açıklayan Abay, “Aksakallar bize yol göstermedi/Demesinler diye yazdım bunu ben” mısralarıyla açıklar (Abay, 2020, ss. 56-57). İlme yönelmelerini, yardımlaşarak iyi geçinmelerini, kıskançlıktan ve zalimlikten uzak durmalarını, birbirlerine izzet ve

hürmet göstermelerini, sır tutan dostlar olmalarını, gençliğe kanıp arzularının esiri olmamalarını da (Abay, 2020, ss. 58-60) insanlara tavsiye eden Abay,

*“Bir kişiye değil sözüm, bütün halkadır,
İnat etmeyin gençler, kavrayın, işe yarar.
Köpek inciyi ne yapsın demiş atalar,
Şuurlu genç düşünür, bu sözden ibret alır”*

diyerek toplumunu bıkıp usanmadan ikaz eder (Abay, 2020, s. 64).

Abay’ın halkında gördüğü önemli hastalıklardan biri de aşağılık duygusu ve Rus hayranlığıdır. Rus yönetiminden menfaatlenmek, makam, mevki veya yetki sahibi olmak amacıyla kimliğinden uzaklaşanları namus ve şeref satıcıları olarak niteler (Abay, 2020, s. 121, 122, 124). Karakteri sağlam insanların azaldığından yakınan Abay, Ruslara yaranarak mal mülk edinme derdine düşen, halkını ve onurunu düşünmeyen zamanının idarecilerinden şikâyetçidir. Bu kimselerin halkın derdiyle dertlenmediğini, yetkilerine dayanarak öz vatanının imkânlarını suiistimal ettiğini söyleyerek bilge liderlerden yoksun kaldıklarını ifade eder (Abay, 2020, ss. 161-162).

Halkına verdiği nasihatlerin tutulmamasından ve herkesçe sırf hataları dile getirmesi nedeniyle kötü bilinmesinden dertlenen Abay, yaşadığı devrin kötü ortamında toplumu düzelmek istediğini, ancak cahillerin alışkanlıklarından vazgeçmediğini ve onlarla baş edemediğini ifade eder. Halkının umursamazlığı ve yanlışlıkları o derecededir ki, Abay,

*“Yağmacı, hizipçi, sarhoş,
Bu halkta hepsi de var.
Cahil, kavgacı, zalim,
Alkolik sözden ne anlar?
Geçim etmeyi, huzuru
Önemsemez, küçümser.
Hırsızlık ile kurnazlık
Doğrudur deyip gülümser”*

dizeleriyle iç çeker (Abay, 2020, s. 197).

Halkını içine düşmüş olduğu çukurdan çıkarma konusunda yılmadan, gayretle mücadele eden Abay,

*“İnat etme halkım! Bu sözü anla,
Sözün şeklini bırak, manaya eğil.
Alay etmeden dinlesen neyin eksilir?
Sırf laf olsun diye söylenmiş değil!”*

diyerek millete seslenir (Abay, 2020, s. 239).

Abay, her fırsatta halkının birbiriyle çekişmesinin, birbirine düşmanlık etmesinin, makam ve mevki peşinde koşmasının ve tembel olmasının nedenlerini sorgular. Eski bilginlerin sözlerini hatırlatır: “Tembel insanlar korkak ve gayretsiz olur. Gayretsiz kişi, korkak ve kibirli olur. Kibirliler korkak, akılsız ve cahil olur. Akılsızlar, cahil ve hayâsız olur. Hayâsızlar da dilenci, açgözlü, işsiz güçsüz ve hiçbir dostu bulunmayan kimseler olur”. Böylece toplumun içinde bulunduğu ahlâki ve ekonomik çöküntünün nedeni olarak Abay, tembelliğin halka sirayet etmesini görür (Ayan, 2015, s. 80).

Hayatın merkezine bilgiyi, ilmi ve adaleti değil de varlığı ve zenginliği koyan halkı için dertlenen Abay, zenginliğe ve mala mülke dair söylenen atasözlerinden örnekler verir. “Öğlene kadar bile ömrün kalsa bir günlük mal topla”, “Sende mal mülk yoksa baban da sana yabancı”, “Zengin yüzü aydınlık, fakirin yüzü karanlık”, “Zenginden ümitsiz, Allah’tan ümitsiz”, “Mal bulan erin

kabahati yok” gibi Kazak atasözlerinde halkının parayı ve zenginliği yaşamın biricik gayesi haline getirmesini eleştirir. Aldatarak veya yaltaklanarak kazanılmış da olsa para sahibi olmanın öncelenmesini en büyük toplumsal hastalık gibi gören Abay, cehennem ateşinden korkmayan bu kimselerin aklını çocuk aklından bile aşağı görür. Zira çocuk ocaktaki ateşin yakmasından korkar. Bunlar ise sonunda para ve mal kazanılmışsa dilencililiği ve hırsızlığı bile normal görmekte, ahlâk dışı bu davranışlardan utanmamaktadır (Ayan, 2015, s. 84, 85, 91; Abdildin&Abdildina, 2020, ss. 76-78).

Sonuç

Abay Kunanbay'ın düşünceleri, yalnızca kendi dönemindeki toplumsal ve bireysel sorunlara yanıt vermekle kalmamış, evrensel nitelikleriyle çağdaş toplumlara da güçlü mesajlar iletmıştır. Onun eserlerinde dile getirilen değerler, bireylerin etik sorumluluklarını anlamlandırmasında yol gösterici bir kaynak niteliğindedir. Modern toplumlarda karşılaşılan ahlâki erozyon, bireysel bencillik ve sosyal adaletsizlik gibi sorunlar, Abay'ın fikirlerinin güncel önemini artırmaktadır.

Abay, adaletin toplumların düzenini ve istikrarını koruyan temel unsur olduğunu savunmuş ve bireylerin kendi çıkarlarını toplumun önünde tutmasının toplumsal çöküşe neden olacağını belirtmiştir. Bu anlayış, günümüzde gelir eşitsizliği ve sosyal haksızlık gibi sorunlarla doğrudan ilişkilidir. Onun Kara Sözler adlı eserindeki adalet vurgusu, modern sosyal adalet ve insan hakları tartışmalarına ışık tutmaktadır.

Bireylerin ahlâki gelişiminin toplumsal kalkınmadaki kritik rolünü vurgulayan Abay, insanın sırf bilgiyle değil, bilgiye anlam kazandıran erdemle büyümesi gerektiğini savunur. Materyalist yaşam tarzlarına karşı, manevi değerlerin ön planda olduğu bir eğitim anlayışını benimsemiş ve bireylerin yalnızca haklar değil, sorumluluklar üzerinden toplumsal rolleri tanımlaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu görüş, çağdaş sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik anlayışlarıyla örtüşmektedir.

Abay, küreselleşmenin yerel kültürler üzerindeki baskısına dikkat çekerek bireylerin kültürel köklerinden kopmadan modernleşmesi gerektiğini savunmuştur. Yerel değerlerin korunması ve evrensel değerlere saygı anlayışıyla, günümüz toplumlarının kimlik temelli tartışmalarına ve kültürel çeşitliliği koruma çabalarına rehberlik etmektedir. Küreselleşmenin getirdiği homojenleşme tehdidine karşı, yerel kültürlerin zenginliğini vurgulayan Abay, bu çeşitliliğin insanlık için bir zenginlik kaynağı olduğuna inanmaktadır.

Abay'ın düşünceleri, sadece Kazakistan'da değil, dünya çapında ahlâki, toplumsal ve kültürel düşünce üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Birey-toplum ilişkisi, adalet, insan hakları ve kültürel kimlik gibi temalar üzerinden geliştirdiği öğretiler, modern dünyanın karşılaştığı etik ve sosyal sorunlarla doğrudan ilişkilidir. Onun evrensel insani değerleri savunan bakış açısı, çağdaş toplumların etik gelişimine önemli katkılar sunmaktadır.

Abay, bireysel sorumluluk ve erdem anlayışını merkeze alarak toplumsal kalkınmanın bireyden başlayacağını savunmuştur. Bu görüş, modern dünyada hızla artan bireyselleşme ve materyalist değerlere karşı bir rehber niteliğindedir. Özellikle insan hakları, eşitlik ve adalet gibi evrensel meselelerde Abay'ın fikirleri, çağdaş toplumların daha etik bir yaklaşım benimsemesine katkıda bulunmaktadır.

Son olarak, Abay'ın insani değerler üzerine kurduğu felsefi temellerin, farklı kültürel ve toplumsal yapılar arasında bir köprü işlevi görebileceği gerçeği üzerine çalışmalar yapılabilir. Onun evrensel mesajları, modern dünyada sosyal adalet, insan hakları ve kültürel kimlik tartışmalarına önemli katkılar sağlamaktadır.

Kaynakça

- Abdildin, C. & Abdildina, R. (2020). *Hümanist bir düşünür Abay*. (Çev.) Abrim Gürgen. Dergâh Yayınları.
- Akdemir, A. M. (2004). Küreselleşme ve kültürel kimlik sorunu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3(1), 43-50.
- Albayrak, A. (2015). Alevi-Bektaşî ritüelleri ve temel kurumlarından hareketle sosyal bütünleşme. *Sûfî Araştırmaları* 6(12), 21-36.
- Avcı, M. (2022). Ahlâk felsefesi. *Felsefeye Giriş*. (Ed.) Mustafa Cihan-Serdar Saygılı. Pegem Akademi Yayınları.
- Avcı, M. (2023). Türkiye’de ahlâk felsefesi ve ahlâk felsefesinin geleceği üzerine. *Cumhuriyetin Yüziüncü Yılında Türkiye’de Felsefe: Türkiye’de Felsefenin Farklı Alanları-3*. (Ed.) Şafak Ural&Serdar Saygılı. Nobel.
- Ayan, E. (2015). *Bir devrin aynası Abay Kunanbayev ve Kara Sözler*. Akademi Titiz Yayınları.
- Çağrı, M. (2022). Kesb. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25. TDV Yayınları, 302-304.
- Çubukçu, İ. A. (1990). *İslâm’da ahlâk ve mutluluk felsefesi*. DİB Yayınları.
- Çuhadar, C. & Çoşar, H. (2019). Ahlâk ve temel ahlâkî kavramlar. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. (Ed.) İsmail Erdoğan&Enver Demirpolat. Lisans Yayıncılık.
- Erdem, H. (2006). *Son devir Osmanlı düşüncesinde ahlâk*. Dem Yayınları.
- Esim, G. (2016). *Hâkim Abay*. (Çev.) Bayram Sürekli&Gülkhanıs Arıstanova. Çizgi Kitabevi.
- Karabey, T. (1996). Abay Kunanbayoğlu (1845-1904). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4. 193-197.
- Kınalızade A. (2012). *Ahlâk-ı Ala’i*. Klasik Yayınları.
- Kösoğlu, N. (2012). *Türk dünyası tarihi ve Türk medeniyeti üzerine düşünceler*. Ötüken Neşriyat.
- Özer, A. (2002). *Sosyal bir varlık olarak insan*. Öteki Yayınları.
- Kunanbayev, A. (2020). *Abay: Şiirler destanlar bilge sözler*. (Çev.) Ekrem Ayan&Zafer Kibar. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Nussipkhanov, T. (2018). *Abay Kunanbayoğlu’nun dini ve ahlâkî görüşleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. *Hiti Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*.
- Temirbayev, T. (2021). *XX. yüzyıl başlarında Kazak ahlâk düşüncesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Tokayev, K. J. K. (2021). Abay ve 21. Yüzyılda Kazakistan. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 3(5) (Çev.) Hayrettin Sağdıç. 101- 114.
- Yeşilyurt, T. (2017). Maturidilerde tekvin sıfatı ve temellendirilmesi. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(1), 9-25.
- Yeşilyurt, T. (2021). *Nesefî Kelamı*. Kimlik Yayınları.